

İBN FĀRİS'İN es-SĀHİBĪ FĪ FIKHĪ'L-LUGA VE es-SEĀLİBĪ'NİN FIKHU'L-LUGA VE SIRRU'L-ARABİYYE ADLI ESERLERİNİN İÇERİK VE METOD YÖNÜNDEN KARŞILAŞTIRILMASI*

Yrd. Doç. Dr. Mahmut KAFES**

Özet

Bu çalışmada, birbirlerine yakın dönemlerde yaşamış olan tanınmış iki Arap dilcisi İbn Faris ve Ebu Mansur es-Sealibi'nin hayatlarına ve sosyal yönlerine dair kısa bir bilgi sunulduktan sonra es-Sahibi fi fikh'l-luga ve Fikhu'l-luga ve sirru'l-arabiyye adlı eserlerinin içerikleri hakkında bilgiler verilmiş, metodları incelenmiş, her iki eser birbiriyle karşılaştırılarak, benzerlik ve farklılık gösteren yönleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Faris, es-Sahibi fi fikh'l-luga, es-Sealibi, Fikhu'l-luga ve sirru'l-arabiyye, eserlerin içerikleri ve karşılaştırılması.

Summary

In this study a short information about the life of two important Arabic philologists who lived almost at the same time ; Ibn. Faris and Abu Mansur as-Saalibi, and a short anecdote of their social status have been given. Then some information about their works as-Sahibi fi Fiqh al-Luga and Fiqh al-Luga and Sirru'l-Arabiyye was presented. Their methods were studied, these two works were contrasted to point out the similar and differentiation points of them.

Key words : Ibni Faris, as-Sahibi fi fiqh al-luga, as-Saalibi, Fiqh al-luga and sirru'l-arabiyye, their works and contrast of them.

* İbn Faris'in eseri üzerinde yaptığımız çalışmada Ömer Faruk et-Tabba tarafından tahkik edilip Mektebetü'l-ma'arif'de (Beyrut 1993) basılan nüshayı, Sealibi'nin eseri üzerinde yaptığımız çalışmada da İmîlî Nesib tarafından tahkik edilip Daru'l-cil'de (Beyrut tsz) basılan nüshayı esas aldık.

** Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, mahmutkafes@hotmail.com

İbn Fâris ve Seâlibî Arap dili alanında fıkhluga (filoloji, betikbilim) terimini ilk kullanan ve aynı adla birer eser yazan ilk dilciler olarak kabul edilmektedir. Yaş itibariyle aralarındaki öncelik sırası İbn Faris’indir. Kayıtlara göre birbirlerine oldukça yakın bir dönemde yaşamış olan bu iki dilciden sonra asırlar boyu - XX.yüzyıla kadar - bu adla ya da başlığı içerisinde bu adın geçtiği bir başka eserin varlığı bilinmemektedir. Gerçi adı fıkhluga olmamakla veya adı içinde fıkhluga ibaresi geçmemekle birlikte bu iki eserin ele aldığı konulara fazlasıyla yer veren ve ciltlerle ifade edilebilecek hacimde değişik adlarla yazılmış başka dilcilere ait eserlerin varlığı bilinmektedir. İbn Cinnî’nin (392/1002) el-Hasâis, Suyûtî’nin (911/1505) el-Müzhir fi Ulûmi’l-luga, İbn Sîde’nin (458/1066) el-Muhassas adlı eserleri onlardan bazılarıdır.

Öncelikle belirtmemiz gerekir ki her iki dilci de ne bu terimin tarifini yapmış ne de ondan kastedilen anlamla ilgili en ufak bir açıklamada bulunmuşlardır. Fıkhluganın tarifinin ve ele aldığı konuların ancak dille ilgili çalışmaların yoğunlaştığı son birkaç yüzyıl içinde şekillendiğini söylemek mümkündür.

Biz bu çalışmamızda, fıkhluganın tarifi, konuları, bu adla yazılmış olan öteki eserler ve ele aldığı konular üzerinde durmayacağız, sadece bu iki eski kaynağın müelliflerinin hayatları hakkında kısa bir bilgi sunduktan sonra onları içerik ve metod bakımından değerlendirip aralarındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaya çalışacağız.

I. İBN FARİS VE ESERİ es-SAHİBİ Fİ FIKHI’L-LUGA

1. İBN FÂRİS

Asıl adı Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed b. Habîb er-Râzî olan İbn Fâris Kûfe ekolüne mensup tanınmış bir dilci ve gramercidir.

Doğum yeri ve tarihi konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte çoğu kaynaklar onun 329/940 yılında Kazvin’e bağlı Zehrâ bölgesinin Kürsüf köyünde doğduğunu kaydetmiştir.

Öğrenimine doğduğu yerde başlayan İbn Fâris’in ilk hocası babasıdır. Daha sonra Kazvin, Hemezân, Bağdat ve hac için gittiği Mekke gibi döneminin belli başlı ilim merkezlerindeki önemli hocalardan ders alarak öğrenimini

tamamlamıştır. Aslı Arap olmamakla birlikte¹ Arapçayı çok sevmiş, ona gönül vermiş, öğrenmeyi ve öğretmeyi kendisine iş edinmiştir. Aynı zamanda üstün ve yetenekli bir şair olan İbn Fâris bu dili, yapısı güçlü, anlam ve hikmet dolu şiirlerde kullanma becerisini de göstermiştir. Şu mısralar bunun birer kanıtıdır.

وقالوا كيف أنت فقلت خير تقضى حاجةً وبفوت حاجُ
إذا ازدحمت هموم القلب قلنا عسى يوماً يكون لها انفراجُ
نديمى هرتي و سرور قلبي دفاترُ لي و معشوقى السراجُ

Dediler ki, nasılsın? İyiyim dedim. ihtiyacın biri görülüyor, diğeri geçip gidiyor (görülüyor). Kalbin sıkıntıları yoğunlaştığında umulur ki bir çıkış yolu doğar deriz. Dostum küçük kedim, neşe kaynağım ise defterlerim, maşukum da kandil(im)dir.

Oldukça anlamlı bir başka şiiri de şöyledir:

قد قال فيما مضى حكيم ما المرأ الا بأصغريه
فقلت قول امرأ لبيب ما المرأ الا بدرهميه
من لم يكن معه درهماه ثم يأتها: عرسه اليه
وكان من ذله حقيرا تبول "نوره عليه

Hikmet ehlinde biri eskiden, kişi ancak iki küçük şeyi (dili ve kalbi) iledir demiş. Ben de akıllı birinin söylediğini söylüyorum, kişi ancak iki dirhemi (varlığı) iledir. Yanında iki dirhemi olmayana eşi bile dönüp tanımaz. Zelil düşüp aşağılandığından kedisi dahi üzerine bevleder.

İbn Faris'in ilimdeki üstünlüğünü ve dili mükemmel kullanmadaki becerisini döneminde hemen hemen duymayan kalmamıştır. Öyle ki Büveyhî hükümdarlarından Fâhru'd-Devle Ali b. Rûknî'd-Devle ed- Deylemî (387/997), oğlu Mecdu'd-Devle Ebû Tâlib'i (420/1029) eğitmesi için onu Rey'e davet etmiş o da bu daveti kabul ederek bu şehre gelmiş ve hayatının kalan kısmını orada geçirmiştir.

Amelde önceleri şafii mezhebine mensup iken hayatının sonlarına doğru maliki mezhebine geçmiştir. Bulunduğu yerde diğer mezhepler gibi malikî

¹ Carl Brockelmann, Târihu'l-edebi'l-arabî, el-Hey'etü'l-mısıriyyetü'l-amme, Kahire 1993, I, 595; Dâiretü'l-maârifî'l-islâmiyye, komisyon, eş-şâ'b, Kahire 1933, I, 358.

mezhebinin de yaşamasını arzu etmesini buna gerekçe göstermiştir. Ancak şii olduğuna dair söylentilerin doğru olmadığı belirtilmiştir.

İbn Faris, hayatı boyunca - özellikle de ömrünün sonlarına doğru - maddi açıdan oldukça sıkıntılı günler geçirmesine rağmen gayet cömert ve eli açık biriydi. Bu cömertlik ona, üstündeki giysiyi, evindeki eşyayı sattırıp hayır yolunda harcama noktasına kadar getirmiştir. Hatta bazı kaynaklar onun, cuma akşamları kitap yazıp ertesi gün cumadan önce satarak parasını yoksullara dağıttığından söz etmiştir².

Başta da belirttiğimiz gibi İbn Faris, öğrenim için pek çok yer gezmiş, döneminin önemli alimlerinden ders okuyabilmek uğruna tahammülü zor sıkıntılara katlanmıştır. Ders aldığı hoca sayısı fazla olduğu gibi ders verdiği öğrenci sayısı da fazladır.

İbn Fâris'in, çoğunluğu dil ve edebiyata ait olmak üzere doksana yakın eser kaleme aldığı haber verilse de kaynaklarda belirtilenlerin sayısı bu miktara ulaşmamaktadır. Ancak onun eserlerinin bir kısmı matbu, bir kısmı mahtut, bir kısmı da hâlâ kayıptır³.

Doğum tarihinde olduğu gibi ölüm tarihi konusunda da farklı görüşler vardır. Çoğu kaynaklar onun Safer 395/Kasım 1004 yılında Rey şehrinde vefat ettiğini ve Muhammediye mezarlığında Kadı el-Cürcânî'nin (392/1002) kabrinin karşısına defnedildiğini kaydetmiştir⁴.

² İbn Fâris, Mücmelü'l-luga (thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultân), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984, I, 14 (muhakkikîn önsözü).

³ TDV İslam Ansiklopedisinde bu sayı 90 olarak verilmiş (XIX, 480), ancak biz bu rakamı Mücmelü'l-luga'da 66 (s.22-99 nâşirin önsözü), Mu'cemu'l-müellifin'de 39 (I, 223), Mu'cemu'l-udebâ'da da 24 (I, 536) olarak belirledik.

⁴ İbn Fâris'in hayatı ve eserleri için bkz. Mu'cemu'l-udebâ, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, Dâru'l-kütûbi'l-ilmiyye, Beyrut 1991, I, 533-544; İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât (thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim), Cemâleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yûsuf el-Kıftî, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire 1986, I, 127-130; Siyeri a'lâmi'n-nübelâ (thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Naîm el-Arkasûsî), Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1990, VII, 103-106; Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâr-i men zeheb (thk. Abdulkâdir el-Arnaût - Mahmud el-Arnaût), İbnü'l-İmâd Şehabeddîn Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed, Dâr-u ibn kesîr, Dimaşk 1989, IV, 480-482; el-Vâfi bi'l-vefayât (thk. İhsan Abbâs), Salahaddin Halid b. Aybek es-Safadî, IV, 278-280; Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman (thk. İhsan Abbâs) Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, Dâr-u sâdir, Beyrut tsz., I, 118-120; Ebû'l-Fidâ el-Hafız İbn Kesîr, el-Bidaye ve'n-nihâye, Mektebetü'l-maârif, Beyrut tsz., XI, 335; Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n nuhât (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Celâleddin Abdurrahmân es-Suyûtî, el-Mektebetü'l-asrîyye, Beyrut tsz., I, 352-353; Mu'cemu'l-matbûâtî'l-arabiyye ve'l-

2. es-SÂHİBÎ FÎ FIKHÎ'L-LUGA

İbn Fâris'in eserinin tam adı **es-Sâhibî fî fikhî'l-lugati'l-arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-arap fî kelâmiha** şeklindedir.

Kitabının başlığına es-Sâhibî sözcüğünü eklemesine gerekçe olarak onu Büveyh Oğulları hükümdarlarından Fâhru'd-Devle ve Müeyyidü'd-Devle'nin vezirlerinden yakın dostu, arkadaşı ve öğrencisi es-Sâhib b. Abbâd'ın (385/995) kütüphanesine bırakmış olmasını göstermiştir. Yani başka bir ifadeyle kitabı ona ithaf etmiştir. Eserinin mukaddimesinde bu hususa geniş yer ayırmış ve es-Sahib Abbâd'tan övgü ve takdirle söz etmiştir⁵.

İbn Faris'in bu eseri, alanında önemli bir kaynak olup ortaya çıkışından itibaren oluşumu, gelişmesi, yayılması, anlam ve yapısına dair bazı özellikleri başta olmak üzere konusu tamamen Arapçaya ayrılmıştır.

II. es-SEÂLİBÎ VE ESERİ FIKHU'L-LUGA VE SIRRU'L-ARABİYYE

1. EBÛ MANSÛR es-SEÂLİBÎ

Adı Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail, künyesi Ebû Mansûr, lakabı es-Seâlibî'dir. Kaynaklar onun asıl mesleğinin kürkçülük olması, tilki postundan kürk yapım ve satım işiyle meşgul olması sebebiyle bu lakabı aldığını kaydetmiştir.

Seâlibî, Nişabur'da 350/961 yılında fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, orada yaşamış, 429/1038 yılında yine orada vefat etmiştir.

muarraba, Yusuf İlyân Sarkis, Matbaat-u sarkis, Mısır 1346/1928, s.199-200; Mu'cemu'l-müellifin teracim musannifi'l-kütübi'l-arabiyye, Ömer Rıza Kehhâle, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1993, s.223-224; el-A'lâm kâmusu't-terâcim, Hayreddin ez-Zirikli, Kahire 1969, I, 184; Tarihu'l-edebi'l-arabi, Carl Brockelmann el-Hey'etü'l-mısriyyetü'l-amme li'l-kütüp, Kahire 1993, I, 595-597; Dairtü'l-mâârifü'l-islâmiyye, komisyon, es-şa'b, Kahire 1933, I, 357-358; Yetimetü'd-dehr fî mehâsin-i ehli'l-asr, Ebû Mansûr Abdu'l-Melik b. Muhammed b. İsmail es-Seâlibî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Mekke 1979, III, 397; Dümyetü'l-kasr ve usretü ehli'l-asr (thk. Muhammed Altuncu), Dâru'l-cil, Beyrut 1993, III, 1479-1480; Mûcmelü'l-luga, İbn Fâris (thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultân), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984, I, 11-22 (Naşirin önsözü); TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1999, XIX (19), 479-481.

⁵ İbn Fâris, es-Sahibî fî fikhî'l-luga (thk. Ömer Faruk et-Tabbâ'), Mektebetü'l-mâârif, Beyrut 1993, s.33.

Ailesi de kürk yapım işiyle uğraştığından öğrencilik yıllarında günün yarısını okuyarak diğer yarısını da ailesine yardım ederek geçirmiştir.

V. (XI.) asır dilcilerinden olan Xeâlibî başta edebiyat olmak üzere bilim ve sanatın büyük teşvik ve destek gördüğü, bu nedenle alimlere saygı ve itibarın zirveye ulaştığı bir dönemde yaşamıştır. Döneminin alimleri arasında aynı zamanda hocası da olan Ebû Bekr el-Harizmî (383/993), İbn Fâris (392/1002) ve Bediuzzaman el-Hemezânî (398/1008) gibi dil ve edebiyat alanında çok tanınmış simalar bulunmaktadır.

Eserlerinden bazılarını zamanının kimi ileri gelenlerine ve idarecilerine ithaf etmiş olmasından onun yöneticilerle de yakın bir diyalog ve samimi bir ilişki içinde olduğunu anlıyoruz⁶.

Xeâlibî başta dil, edebiyat, tarih ve biyografi olmak üzere çeşitli alanlarda nesir ve şiir türünde pek çok eser vermiştir⁷. Eserlerinin bazıları basılmış, bazıları yazmalar halinde, bazıları da hala kayıptır⁸.

⁶ en-Nihâye fi't-ta'rîz ve'l-kinâye adlı eserini Me'mûnîlerden Harzîmşah Me'mûn b. Me'mûn'a (407/1017), el-Ecnâs ve't-tecnîs adlı eserini Gazneli Mahmud'un kardeşi Emir Ebu'l-Muzaffer Nasr b. Nâsiriddin Sebükî'nin'e (411/1021), Semerû'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mansûb adlı eserini de Emir Ebu'l-Fazl Ubeydullah b. Ahmed Mikalî'ye (436/1045) ithaf etmiştir.

⁷ Brockelmann 51 adet (suppl. I, 500), Hâssu'l-hâs adlı eserinde (thk. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân) 30 adet matbu (s.6-9), 39 adet mahtût (s.9-13), 56 adet de kayıp (s.13-15) eser adı verilmiştir. Diğer kaynaklarda bu sayı 20 ile 40 arasında değişmektedir.

⁸ Seâlibî'nin hayatı ve eserleri için bkz. Şezerâtu'z-zeheb fî ahbârî men zeheb, İbnü'l-İmâd, Şehâbeddîn Ebû'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed, Dâr-u ibn kesîr, Dımaşk 1989, V, 151-152; Vefayâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâû'z-zamân, İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, Dâr-u sâdır, Beyrut tsz., III, 178-180; Miftâhu's-saâde ve mısâbu's-siyâde fî mevzûati'l-ulûm, Taşköprüzâde Ahmed b. Mustafa, Dârul-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut tsz., I, 213-214; el-A'lâm Kâmûs-u terâcim li eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-arap ve'l-musta'ribîn ve'l-müsteşrikîn, Hayreddîn ez-Zirikli, IV, 311; Mu'cemü'l-müllefîn terâcimü musannifî'l-kütübî'l-arabiyye, Ömer Rızâ Kehhâle, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1993, II, 321; Mu'cemu'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-muarraba, Yusuf İlyân Sarkîs, Matbaat-û sarkîs, Mısır 1346/1928, s. 660; Hediyyetü'l-arifinîn esmâî'l-müellifîn ve asâru'l-musannifîn, İsmail Paşa el-Bağdâdî, İstanbul 1951, I, 625; Tarihu'l-edebî'l-arabî, Hannâ el-Fâhûrî, Dârul-cil, Beyrut 1986, I, 589; Carl Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur. (Supplementband), Leiden 1973, s.499-502; Dâiretü'l-maârifî'l-islamiyye, komisyon, Dârul-ş-şab, Kahire tsz., X, 329-334; Ebû Mansûr es-Seâlibî, Hâssu'l-hâs (thk. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân), Darul-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1994, s.5-15 (Nâşirin önsözü), Kâmûs-u'l-a'lâm, Şemseddin Sâmî, İstanbul 1308; III, 1740-1741; MEB İslâm Ansiklopedisi, X, 262-265.

2. FIKHU'L-LUGA ve SIRRU'L-ARABIYYE

Kaynakların belirttiğine göre Xeâlibî'nin bu eseri, onun daha önce yazdığı Şemsü'l-edep fî isti'mâli'l-arap (شمس الادب في استعمال العرب) adını verdiği eseri olup onda müteradif kelimelere yer vermiştir. Şemsü'l-edep, aslında biri müteradif kelimeleri içeren Esrâru'l-luğati'l-arabiyye ve hasâisuhâ (أسرار اللغة العربية وخصائصها) diğeri de Mecârî kelâmi'l-arap bi rusûmihâ ve mâ yeteallaku bi'n-nahvi ve'l-i'râb minhâ ve'l-istişhâd bi'l-kur'ân alâ ekxerihâ (مجاري كلام العرب و ما يتعلق بالنحو و الاعراب و الاستشهاد بالقرآن على أكثرها) veya Sirru'l-edep fî mecari kelami'l-arap (سر الادب في مجاري كلام العرب) adlarıyla iki bölümden oluşmuştur. Yukarda da belirtildiği gibi birinci bölümü müteradif kelimeler, ikinci bölümü Araplar arasında yaygın olarak kullanılan ifadeler ve yapılar oluşturmıştır. Xealibi birinci kısmı daha sonra Fıkhü'l-luğa adıyla ayrı bir kitap haline getirmiş ve eser asıl şöhretine bu adla kavuşmuştur. Fıkhü'l-luğa'nın önceki baskılarında (Kahire :1284/1867; 1325/1907) eserin ilk halinde yer alan diğer kısım da Sirru'l-arabiyye fi mecârî kelâmi'l-arap ve sılatihâ ve'l-istişhâd bi'l-Kur'an ala ekxerihâ (سر العربية في مجاري كلام العرب و صلتها و الاستشهاد بالقرآن على أكثرها) adıyla ona eklenmiştir. Ayrıca bu eser el-Meydânî'nin (518/1124) es-Sâmi fi'l-esâmî (السامي في الأسماء) adlı eseri ile birlikte Tahran'da tarihsiz ve taş baskı olarak basılmıştır. Fıkhü'l-luğa, adı bilinmeyen bir şair tarafından da Nazm-ı fıkhü'l-luğa (نظم فقه اللغة) adıyla şiir haline getirilmiş ve basılmıştır⁹.

III. ESERLERİN İÇERİKLERİ

İbn Faris'in, eserinde öncelikli olarak Arap dili ve yazısının ortaya çıkışı, bu dilin yerleşmesini, kalıcılığını ve güvenirliliğini sağlayan faktörlerin belirlenmesi, anlam ve yapı olarak bazı özellikleri ve kullanım şekilleri üzerinde durduğu söylenebilir. Örneğin Arapçanın tevkifi mi (ilahi kökenli mi) ıstılahi mi (uyuşma ve uzlaşma yoluyla mı) ortaya çıktığı, Arap yazısını ilk bulanın kim olduğu, Arapçanın tamamının bilinip bilinemeyeceği, Arap lehçelerindeki farklılıklar, Kur'an'ın nazil olduğu Arap lehçesi, dilin kimlerden öğrenileceği, Arapçanın tamamının bize kadar ulaşp ulaşmadığı gibi konular bu dilin ortaya çıkışını, yerleşmesini ve kalıcı hale gelmesini sağlayan

⁹ Dairetü'l-maarifi'l-islamiyye, X,332-333; Hassu'l-hass, ş.7-8; Suppl.,s.500; MEB İslam Ansik.,X,264-265.

hususlardandır. Cümlenin hakikati, açıklık ve kapalılık yönünden dereceleri, ismin kökeni ve türleri, sıfatlar, lakaplar, harfler, hitap şekilleri, istiare, kinaye, mutlak ve mukayyed anlam ifade eden sözcükler, kalb, ibdal, hazf, bazı fiil ve isim vezinleri gibi konular da dilin anlam ve yapısına dair konulardandır.

Xealibi'nin eserinin, içerikleri birbirinden tamamen farklı iki ayrı kitabın bir kapak altında birleştirilerek sunulmasından ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Onlardan ilki Fıkhü'l-luga diğeri Sırru'l-arabiyye'dir.

Eserin fıkhu'l-luga kısmı otuz baktan oluşmuş olup, babların altlarındaki konu başlıklarında belli alanlardaki kelimeler anlamlarıyla birlikte sıralanmıştır. Örneğin birinci bapta, dilcilerin başlarına كَلَامُ sözcüğünü koydukları bir kısım kelimeler başlığı altında Kur'an'da geçen ve açıklamaları güvenilir dilcilerden nakledilenler faslı, bazı hayvan türlerinin belirtilmesi faslı, bitkiler ve ağaçlar faslı, mekanlar faslı, giysiler faslı, yiyecekler faslı şeklinde kelimeler gruplandırılarak anlamları ile birlikte verilmiştir. Keza et-Tenzil ve't- temxıl (bir şeyi bir şeyin yerine koymak, birbirine benzetmek) babında durumlarındaki değişikliklere bağlı olarak adları ve özellikleri değişenler; varlıkların başlangıçları ve bitişleri; büyükleri, görkemli ve iri olanları; uzunluk kısalık; sert ve şiddetli olanlar; azlık çokluk vb. şeklindeki fasıl başlıklarında değişik konulara dair kelimeler yine anlamları ile birlikte toplu halde verilmiştir.

Kitabın ikinci kısmının (Sırru'l-arabiyye), İbn Faris'in eseriyle hemen hemen örtüştüğünü söylemek mümkünse de her birinin yer yer farklı konular ve başlıklar içerdiğini söylemek mümkündür.

Bu iki eseri içerdikleri konular itibarıyla karşılaştırdığımızda şu sonuca ulaşırız:

1. Her birinin farklı ele aldığı konular: Örneğin İbn Faris eserinin hemen başlarında Arapçanın ortaya çıkışının tevkifi mi ıstılahe mi olduğu, Arap yazısını ilk bulanın kim olduğu, Arapçanın, dillerin en üstünü ve en zengini olduğu, Arapçanın tamamını bilmenin mümkün olup olmadığı, Arap lehçelerindeki farklılıklar, Arapların en fasihi, yerilmiş (kabul görmeyen) lehçeler, Kur'an'ın indiği lehçe ve Kur'an'da Arapçanın dışında kelime/kelimelerin bulunup bulunmadığı, dilin alındığı/öğrenildiği kaynaklar, Arapçanın delil (kaynak) gösterilmesi, Arapçada kıyasın bulunup bulunmadığı, Arapçanın tamamının bize kadar ulaşmış ulaşmadığı, tamamının bize kadar

gelmeyip bilenlerin ölmesiyle çoğunun kaybolduğu, dillerdeki (lehçelerde) ihtilafın geldiği son nokta gibi konulara, Xealibi ise eserinin değişik yerlerinde farklı olarak naht, taşğir, tecnis, tıbak, iltifat haşv ve benzeri konulara yer vermiştir.

2. Başlık ve içerik olarak birbirinin aynısı olan konular: Bu konulardan bazıları şunlardır: Kalb, ibdāl, hazf ve ihtısar, umum ve husus, kendisinden müfred (anlam) kastedilen çoğul, fiile, içerdiği iki şeyden birinin anlamı yüklenen tesniye, ism-i fail vezninde gelip de ism-i mef'ul anlamı taşıyan kelimeler, işba ve te'kid gibi konulardır.

3. Başlıkları farklı veya kısaltılmış ya da ilaveler yapılmış olan konular: Örneğin İbn Faris'in eserinde sünenü'l-arap fî hakāiki'l-kelam ve'l-mecāz, ez-ziyade, et-tekrar, el-vahid yürādu bihi'l-cem', tahvīlü'l-hitab mine's-şāhid ile'l-ğāib ve mine'l-ğāib ile's-şāhid, el-fi'lün ye'tī bi lafzi'l-māzī ve huve rāhin ev müstakbel, el-ızmār, et-takdīm ve't-te'hir, el-kinaye, el-hasāis, nazmun li'l-arap la yegūluhu ğayruhum adlarıyla yer alan konu başlıkları Xealibi'nin eserinde sırasıyla el-mecāz, mücmel fi'z-zevāid ve's-sılāt elletī hiye min süneni'l-arap, et-tekrār ve'l-iade, ikāmetü'l-vāhid makāma'l-cem', er-rucū mine'l-muhtaba ile'l-kinaye ve mine'l-kinaye ile'l-muhataba, el-fi'lu ye'tī bi lafzi'l-māzī ve huve mustakbel ve bi lafzi'l-mustakbel ve huve mazi, mücmel fi'l-ızmār yünāsibü ma takaddeme mine'l-hazf, takdīmu'l-muahhar ve te'hīru'l-mukaddem, el-kinayetü amme yüstekbehu zikruhu bima yüstahsenu lafzuhi, hasāis min kelami'l-arap, li'l-arap fi'lün la yegūluhu ğayruhum şeklindeki başlıklar altında yer almıştır.

IV. ESERLERİN METODLARI

1. es-SÂHİBÎ Fİ FİKHİ'L-LUGA

Kullanım sıklığına göre İbn Faris başlıklara, باب القول على... ، باب القول ... şeklinde ibarelerle başlamış, hemen ardından ilgili konunun adını vermiştir.

Eserinin başlığında fikhulluga ifadesini kullanmış olmasından mıdır bilinmez dilciler için genellikle fukaha sözcüğünü kullanmayı tercih etmiştir (s.49; 81; 202).

İbn Faris'in ele aldığı konuları şu üç ana başlık altında toplamak mümkündür:

a. Arapçanın varlığına, oluşumuna ve kalıcılığına dair konular ki onlara dilin zatına ve varlığına yönelik meseleler de denebilir. Eserin başında yaklaşık otuz kırk sayfa civarında yer tutan kısım bu konuları içermektedir (s.36-72).

b. Arapça kelimeler, cümle yapıları ve anlamlarına dair konular olup onlar arasında isimler, fiiller, harfler ve onların yapıları ile anlamları önemli yer tutmaktadır.

c. Arapların örf, adet ve kullanım şekillerine dair konular olup cahiliye ve islami dönemlerde الزكاة ، الحج ، الكافر ، المسلم kelimeleri gibi farklı anlamlar kazanan ya da bir dönemde kullanılıp diğerinde terkedilmiş olan veya kullanılmaya devam edilen sözcüklerle Arapların çocuklarına isim koymadaki alışkanlıkları onlardan bazılarıdır.

İbn Faris'in, eserinde izlediği yolu ve üzerinde durduğu konuları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür:

1. Arap dili ve yazısının tevkifi olduğunu savunmuş ve görüşünü ayetlerle ve selef alimlerinin (sahabe, tabiin) sözleriyle desteklemiştir. Örneğin Arapçanın tevkifi oluşuna, *O, Adem'e bütün isimleri öğretti*¹⁰ ayetini delil getirmiş ve ayetin delaleti ile ilgili de İbn Abbas'tan, Allah Adem'e öncelikle binek, yer, ova, dağ ve eşek gibi insanların aşına olduğu varlıkların adlarını öğretti, Mücâhid'ten, her şeyin adını öğretti, bir başkasından meleklerin adlarını öğretti, diğer bazılarından neslinden geleceklerin adlarını öğretti şeklinde görüşler nakletmiş ve aralarından İbn Abbas'ın görüşünü seçmiştir (s. 36).

2. Arap yazısının ortaya çıkışı konusunda Kur'an'dan bazı ayetleri¹¹ delil getirdikten sonra şunu nakletmiştir. Rivayete göre Arap, Süryani yazılarını ve diğerlerini yazan ilk kişi Hz Adem'dir. Bu yazıları o, ölümünden yaklaşık üçyüz sene önce çamura yazmış ve pişirmiştir. Yeryüzüne tufan isabet edince her topluluk kendi yazısını edinmiş, Hz. İsmail'e de Arap yazısı düşmüştür (s. 38).

İbn Faris'in, nakle dayalı konularda son derece titiz ve tavizsiz bir tutum sergilediğini görürüz. Öte yandan bu tür konuların ispatı sağlam nakillere

¹⁰ Bakara:13.

¹¹ Alak:3-5; Kalem:1-2.

dayandığından delilleri daha çok ayetlerden ve başta sahabe ve tabiin olmak üzere önceki dönemlerde yaşamış olan alimlerin sözlerinden seçmiştir. Keza kelimelerin okunuşlarında veya anlamlarında bir anlaşmazlık söz konusu olduğunda da ayetlere ve karilerin okuyuşlarına itibar edilmesinin daha yerinde olacağı tavsiyesinde bulunmuştur (s. 42-43).

3. Arapçanın üstün ve zengin bir dil olduğu fikrini savunmuş, onu diğer dillerle karşılaştırarak üstünlüğünü ve ayrıcalığını ortaya koymaya çalışmıştır. Örneğin Arapça dillerin en üstünü ve en zengini adını verdiği başlık altında yer alan *Allah insanı yarattı ve ona beyanı öğretti*¹² ayetinde geçen البيان kelimesinin açıklamasında şu değerlendirmeyi yapmıştır: Allah bu sözcüğü, devamında geçen ve her şeyi tek başına yarattığının ve başlı başına varedtiğinin bir kanıtı sayılan güneş, ay, yıldızlar ve ağaçlar gibi sağlam ve görkemli olarak yaratılan varlıklardan önce anmıştır. O, bu sözcüğü Arapçaya has kıldığına göre diğer dillerde ya eksiklik vardır ya da o diller konumca daha aşağıdadır. Eğer biri çıkar da beyan, Arapçanın dışındaki dillerde de vardır, çünkü kendi dilinde olmak kaydıyla meramını ortaya koyan herkes beyanda bulunmuş sayılır derse deriz ki, eğer bununla o dillerden herhangi birini konuşan kişinin, söylediği sözü sadece karşıdakinin anlaması için söylediğini kastediyorsa bu beyanın en düşük derecesidir, yok eğer beyanın o dillerdeki anlamı Arapçadaki anlamından farksızdır diyorsa bu da yanlıştır. Örneğin biz kılıcın adını ve özelliklerini Farsça olarak ifade etmeye kalksak tek bir sözcükle yetinmek zorunda kalırız, ama Arapçada bu anlamda birden fazla kelime vardır. At ve aslan kelimeleri de böyledir. O diller nerede!? (Arapça nerede). Arapçanın zenginliği ile onların zenginliği bir midir? Bu mesele hiçbir akıl sahibine gizli kalmayacak kadar açıktır (s.43-44).

4. Arapçanın önemli özelliklerinden birinin bu dilde ح ، ص ، ط harflerinin bulunması olduğunu belirtmiş, hatta ض harfinin Arapçanın dışında hiçbir dilde bulunmadığını söylemiştir (s.102). Ancak bazı konularda Arapçanın diğer bir kısım dillerle ortak özelliklere sahip olduğuna da zaman zaman dikkat çekmiştir. Vezince uyuşan iki kelimeyi birbirine tabi kılmak şeklinde tarif edilen ıtba konusu onlardan biri olup, لاغِبٌ ساغِب (yorulup bitkin düşen), خَبٌّ ضَبٌّ (hileci, aldatan), خراب سراب (virane, yıkık) terkipleri konuya dair verdiği örneklerden birkaçıdır (s.263).

¹² Rahman: 4.

5. Dil öğrenmeyi teşvik etmiş, ilim tahsilinde bulunacaklara önemli uyarılarda bulunmuş ve şöyle demiştir: İlim adamlarının, eserlerinde ve fetvalarında yanılığa düşmemeleri için dili iyi öğrenmeleri vacip hükmündedir. Ayrıca ilmu'l-arabiyyeyi de (nahiv ilmini kastetmiştir) bilmeye ihtiyaç vardır. Zira irab, manaların birbirinden seçilmesini sağlayan önemli bir etkidir (s. 65). İlim tahsilinde bulunacakların izleyecekleri yolu da şu şekilde çizmiştir: Dili ya da başka ilimleri öğrenecekler doğru, güvenilir ve adil kişileri arayıp bulmaları gerekir, Bağdat ulemasından bize şaşırtıcı şeyler (bilgiler) ulaşmıştır. Allah'tan başarı ve bizleri doğru yola iletmesini dileriz (s. 64).

6. Naklettiği görüşler arasında tercihlerde bulunurken kendi görüşünü belirtmeyi de ihmal etmemiştir. Başkalarının görüşlerini naklederken çoğu kere isim belirtmeden *قال بعض أصحابنا ، قال أهل العربية ، قال بعض* isim belirtmeden *قال بعض أصحابنا ، قال أهل العربية ، قال بعض* şeklinde ifadeler kullanmıştır (s.39;44;52;67;81;87;95;98;129). Arada bir de görüş sahiplerinin adlarını vermiştir. Onlar arasında daha çok Ferra (207/822), Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam (224/838), Halil b. Ahmed (175/791), Müberred (286/899), Sibeveyh (180/796), İbn Düreyd (321/933), Ahfeş (215/930), Asmai (216/831), Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsenna (210/825), Kutrub (206/821) ve Kisai (189/804) gibi dilcilerin adları öne çıkmıştır. Onlar içinde de Ferra görüşüne en sık başvurduğu dilcidir (s.43;57;62;64;83;87;96;101;170).

Görüşleri değerlendirirken izlediği yolu da şöyle özetlemek mümkündür:

- Önce konuya dair görüşleri, ardından kendi fikrini ya da tercihinin ortaya koymuştur. Tercihini belirtirken genellikle *قلنا ، نحن نقول في ذلك ، والذي نقوله* şeklinde ifadeler kullanmıştır (s.36;39;40;58;64;67;69;86;97;98).

- Bazen hiçbir görüş nakletmeden doğrudan kendi görüşünü vermiştir. (s.97;98).

- Bazen *هذا وجه يقرب مما مضى* (bu, hoş güzel bir sözdür) *هو قول حسن لطيف* (bu, önce geçene yakın bir görüştür) şeklindeki ifadelerle belirttiği görüşlerin muteberliğine imada bulunmuştur (s.125;128).

- Bazen zikrettiği görüşün bir kısmına katılmış bir kısmına katılmamıştır. Katıldığı kısım için *أما الذي ذكره فهو صحيح* (onun zikrettiğine gelince, o doğrudur), katılmadığı kısım için de *باب الضرورة في شيء* (ama şaşırtıcı şeyler (bilgiler) ulaşmıştır)

(ama onun diğer zikrettiği şey zaruret babından değildir) şeklinde ifadeler kullanmıştır (s.57-58).

- Hiç katılmadığı görüşler için kendisi bir fikir beyan etmeden هذا قول (bu, kendisine itiraz edilen bir sözdür/görüşdür), معارض (bu söze/görüşe itiraz edilmiştir) şeklindeki ibarelerle dolaylı olarak kendisinin de itiraz edenler içinde yer aldığını ima etmiştir (s.83-84).

- Genellikle dılcileri savunan bir tutum içinde olmuş ve onların güvenilir, saygın ve Allah'tan korkan kişiler olduklarını iddia etmiştir. Hatta başkalarından naklettiği sözlerle onların dürüstlüklerini ispata çalışmış, ve bir kısım söz ve davranışları onlara uygun görmemiştir. Örneğin Halil b. Ahmed'e ait olduğu söylenen هذا آخر كلام العرب ibaresinin ona ait olmadığını savunarak Halil hakkında söylenmiş olan takdir ve övgü dolu sözlerle kendi görüşüne destek bulmaya çalışmıştır. Süfyan b. Uyeyne'nin (198/813), *kim altın ve miskten yaratılmış (nezih, temiz) birini görmek isterse Halil b. Ahmed'e bakın*, Nadr b. Şumeyl'in (203/818), *İbn Avn'dan sonra sünneti Halil b. Ahmed'ten daha iyi bilen birini görmedim* şeklindeki sözleri onlardan bazılarıdır. En sonunda kendisi de işte Halil'in dindeki yeri budur, bütün bunlardan sonra onun böyle bir söz söylemesi düşünülebilir mi ?! şeklindeki bir soruyla bunun imkansızlığına vurgu yapmıştır (s.49-50).

- Buna karşılık döneminin bazı alimlerini, özellikle de fıkıhçıları bazı konularda eleştirmiş ve yaşadığı olaylardan örnekler vermiştir. Bu olaylardan biri şudur: Bir süre önce orta yaşlı birine hacr koymak (tasarruftan menetmek) isteyen bir kadıyla karşılaştım. Ona, bu kişiyi hacretmene sebep nedir diye sordum. Kadı, o sefih (bunak) biri, köpeklerle av yapılabileceğini iddia ediyor dedi. Kadıya, *Allah'ın size öğrettiklerinden öğretilip avı yakalayabilecek hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından yiyin*¹³ ayetini okuyunca hacr işleminden vazgeçti demiştir (s.71).

Sözcüklerin ve cümlelerin anlam ve yapıları üzerinde durmuştur. Bu bağlamda manalara önemli katkılar sağlayan kelimelerin sözlük ve terim anlamları arasındaki ilişkiler, cümlelerin oluşumunda yer alan kelime/kelimelere en uygun anlamın verilmesi, kelimeleri izahta ayet ve hadislerden yararlanılması, ortaya çıkan ihtilaflarda yine ayet, hadis, şiir, atasözü ve Araplar arasında yaygın olarak kullanılan ibare ve cümlelere

¹³ Maide:4.

ذنب adını verdiğinde zeki, kendi işini kendi gören, rızkını kazanan biri olmasını, كُتِب adını verdiğinde de koruyup gözeten, sesi sürekli ve cana yakın biri olmasını isterdi (s. 94).

- Bir kelimenin birden fazla okunuşunun bulunduğu ve içlerinden birinin daha fasih olduğuna ya da hepsinin eşit derecede kullanıldığına değinmiştir. Örneğin Bağdat sözcüğünün بعدان ، بعداذ ، بغداد şeklinde okunuşlarının bulunduğunu, ancak بغداد şeklinin daha fasih olduğunu söylemiştir. Keza الحصاد الصدّاق sözcüklerinin ح ve ص harflerinin esresiyle okunabileceğini ve her iki okunuşun da fasih olduğunu belirtmiştir. Tercih edilen okunuş şekli için de ما فيه لغتان أو أكثر إلا أن إحدى اللغات أفصح (Bununla ilgili iki veya daha fazla okuyuş şekli vardır ancak bir tanesi daha fasihtir) veya هي بغداد (Onların hepsi sahihtir, ancak بغداد (şeklindeki okunuş) Arapçada daha sahih ve fasihtir) türünde ifadeler kullanmıştır. Eşit derecedeki okunuşlar için de ما فيه لغتان أو أكثر وهي متساوية فأيا ما قال القائل صحيح فصيح (Onun iki veya daha fazla okunuşu vardır ve hepsi de birbirine eşittir, okuyucu hangisini söylerse sahihtir ve fasihtir) şeklinde ifadeler kullanmıştır (s.72-73).

- Kelimeleri izahta ayet ve hadislerden de yararlanmıştır. Örneğin حجرا kelimelerinin, biri bir şey isteyen birini mahrum bırakma, diğeri de sığınma, iltica etme olmak üzere iki anlamının bulunduğunu bildirmiş ve يوم يرون الملائكة بشرى يومئذ للمجرمين ويقولون حجرا محجورا (Melekleri görecekləri gün günahkarlara oğün hiçbir sevinç haberi yoktur ve (size sevinmek) yasaktır yasak diyeceklerdir)¹⁴ ayetini bu kelimelerin mahrum bırakma anlamını izah için örnek vermiştir (s.93-94). Keza harfler bahsinde غير anlamına gelen بيد نحن الآخرون السابقون يوم القيامة بيد أنهم أوتوا الكتاب من قبلنا و أوتينا من بعدهم (Biz kıyamet günü öne geçen sonuncularız, ne var ki onlara kitap bizden önce, bize de onlardan sonra verilmiştir) hadisini zikretmiştir (s.150).

- Sözcüklerin yapı, anlam ve hareketleri üzerinde ortaya çıkan anlaşmazlıklarda ayet, hadis ve Arapların sıklıkla kullandıkları kelime ve cümle yapılarına müracaat edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur (s.196).

- Harflere yer verdiği bölümde belli bir anlam ve fonksiyonu bulunan ve bulunmayan harfleri tek tek sıralamış, anlam ve fonksiyonu bulunmayanlar için لا أعرف لا أعرف لها علة veya لا علة لها şeklinde ifadeler kullanmıştır. Bazen harfi, لا أعرف

¹⁴ Furkan:12.

الشين علة şeklinde ismen zikretmiş, bazen de bu tür harfler arka arkaya geldiğinde كذلك الحروف التي بعدها ، كذلك الزاي ، şeklinde ibarelerle önce geçen yerlere havale etmiştir (s.111-113).

- Bazı konulara dair yazılmış eserlerin varlığından söz etmiş, ancak bir kısmının adlarını müellifleriyle birlikte belirtirken (s.73), bir kısmının ise ne adından ne de müellifinden söz etmiştir (s.74;259). Bazı konularda kendisinin de kitap yazdığına, söz konusu meseleyi orada işlediğine değinmiş, ancak diğerlerinde olduğu gibi onlardan bazılarının adlarını verirken (s.45) diğer bazılarınınkini vermemiştir (s.46).

- Daha önce geçen konulara atıflarda bulunmuştur. Örneğin ziyade edilenler bahsinde لا ve من gibi harflerin zaid olarak gelebileceklerini belirttikten sonra قد مضى ذكره بشواهد (s.213) ifadesiyle söz konusu meselenin daha önce geçtiğine işaret etmiştir¹⁵.

- Hakikat, mecaz, istiare ve teşbih gibi edebi sanatlara da yer vermiştir. Örneğin أحمد الله على نعمه وإحسانه (Nimet ve ihsanlarından ötürü Allah'a hamd ederim) cümlesini hakikata, عطاء فلان مزن واكف (Falanın vermesi/bağışı yağmur yüklü bulutun (vermesi) gibidir, oluk oluktur) cümlesini mecaza, سنسمه على (Denizde yüce dağlar gibi yükselen gemiler de O'nundur)¹⁷ ayetini de teşbihe örnek vermiştir (s.203-204).

- Örnek olarak verdiği ayetlerden bazılarının nüzul sebeplerini de nakletmiştir. Örneğin insanlara verilen adlardan birinin de lakaplar olduğunu belirttikten ve onları iyi ve kötü anlama gelenler olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra لا تتأزوا باللقاب (Birbirinizi lakaplarla çağırmayınız)¹⁸ ayetini zikretmiş ve iniş sebebi olarak da sahabeden Ebu Cübeyre b. Dahhak'tan gelen şu rivayeti nakletmiştir. Ebu Cübeyre şöyle demiştir: Bu ayet bizim için indi, Hz. Peygamber bize (Medine'ye) geldiğinde bizim her birimizin ikişer üçer lakabı vardı ve biz birbirimizi bu lakaplarla çağırırdık. Hz. Peygamber bunu öğrendince o da bazen lakaplarla çağırmaya başladı. Ona Ey Allah'ın Rasülü o kişi buna razı değil denmesi üzerine bu ayet indi (s.94-95).

¹⁵ لا için bkz. s.169 , من için bkz. s.177.

¹⁶ Kalem:16.

¹⁷ Rahman:24.

¹⁸ Hucurat:11.

- Sahabenin, özellikle de önde gelenlerin eleştirilmesine şiddetle karşı çıkmış ve onları büyük bir özveri ile savunmuştur. Örneğin Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Ali gibi halifelik makamında bulunmuş sahabeler Kur'an ayetlerini toplayıp mushaf haline getirmemişlerdir şeklinde ortaya atılan bir iddiayla ilgili olarak İbn Kuteybe'yi (276/889) suçlamış, onun sahabeler hakkında kabul edilemez sözler sarfettiğini ve çirkin şeyler naklettiğini ileri sürmüştür. Hz. Ali'nin de Kur'an'ı ezberlemeden öldüğü konusundaki bir başka iddiayla ilgili olarak da bunun gerçekten, *(Beni kaybetmeden (ben ölmeden) önce bana sorunuz, hiçbir ayet yoktur ki gece mi indi gündüz mü, ovada mı indi dağda mı onu bilmiş olmayayım)* diyen bir kişi hakkında söylenmiş çok çirkin ifadeler olduğunu ileri sürerek söz konusu iddiaya olan tepkisini ortaya koymuştur (s.206).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla içerik ve metod olarak İbn Faris'in eserinde, ağırlıklı olarak üzerinde durduğu konuların bunlar olduğunu söyleyebiliriz.

2. FIKHU'L-LUGA VE SIRRU'L-ARABİYYE

Daha önce de belirttiğimiz gibi eserin değişik adlarla geçirdiği aşamalardan sonra konuları birbirinden tamamen farklı iki ayrı bölümden oluştuğunu söylemek mümkündür. Farklı kişilerce tahkik edilerek basılan eserin tam adı **Fıkhü'l-luğa ve sirru'l-arabiyye** şeklindedir.

Dar anlamıyla müteradif kelimeler ve anlamlarından meydana gelen birinci bölüm (Fıkhü'l-luga) 30 baktan oluşmuştur. Bablar, el-Babu'l-evvel, el-Babu's-sani, el-Babu's-salis şeklinde sıralandıktan sonra fi'l-Külliyat, fi't-Tenzil ve't-temsil, fi'l-Eşya tahtelifü esmauha ve evsafuha bi ihtilafi ahvaliha şeklindeki ana başlıklarda ele alınmıştır. Ana başlıklar altında her biri fasl sözcüğü ile başlayan ve belli bir konudaki kelimelerin bir araya getirilerek anlamlarının verildiği tali başlıklar oluşturulmuştur.

Eserin ikinci kısmının (Sirru'l-arabiyye) büyük oranda İbn.Faris'in eseriyle örtüştüğü görülür. Ancak gerek başlıklarda, gerekse içerikte kısmi de olsa değişiklikler, hatta farklılıklar vardır. Xealibi'nin bu eseri Arap dilinde fıkhü'l-luğa adını taşıyan ilk iki eserin ikincisidir.

Eserin içeriğinden daha önce söz etmiştik. Şimdi de metodunda öne çıkan hususlardan tespit edebildiklerimiz üzerinde duracağız. Onları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Aynı grupta yer alan varlıklar fasıl adıyla bir başlık altında toplanmıştır. Örneğin edinilen servet kazanç yollarına göre, Fasluñ fi tafsîli'l-emvâl (s.81); deve, at vs. gibi hayvanlarda kullanılan bazı eşya ve malzemeler de Fasluñ fi enva mine'l-alât ve'l-edevât başlıkları altında verilmesi gibi (s.36).

2. Benzer özelliklere sahip varlıklardaki bu özelliklerin farklı kelimelerle ifade edildiğini belirtmiştir. Yaşlı adam için البَجَال , yaşlı kadın için القَلَم , yaşlı erkek deve için العُور , yaşlı dişi deve için الباب , yaşlı öküz için النَّسَب , yaşlı inek için الفَارِض sözcüklerini (s.118), keza fil yavrusu için دَعْفَل , deve yavrusu için حَوَار , at yavrusu için مَهْر , eşek yavrusu için جَحْش , inek yavrusu için عَجَل , koyun yavrusu için حَمَل , keçi yavrusu için حَدِي , aslan yavrusu için شَيْل kelimelerinin kullanıldığını belirtmesi gibi (s.117).

3. Varlıkların durumlarındaki değişikliklerin veya özelliklerinin kademe kademe artıp eksilmesinin farklı sözcüklerle ortaya konulduğuna işaret etmiştir. Yağmurun kıt yağdığı yıl için سَنَةٌ قَاحِطَةٌ , biraz daha kıt yağdığında محل veya كحل , tarladaki ürünün, memedeki sütün kurumasına neden olacak derecede kıt yağdığında قَاسُورَةٌ , canlıların telef olup ölmesine neden olacak şekilde kıt yağdığında da مَجْحُفَةٌ dendiğini belirtmesi gibi (s.83).

Miktar bakımından artış için ise atın başındaki beyazlığın azdan çoğa doğru sıralanışında kullandığı şu sözcükleri örnek verebiliriz. Beyazlık atın alnında dirhem büyüklüğünde ise فَرَحَةٌ , biraz fazla ise غُرَّةٌ , incelerek alnından aşağı doğru inmiş ancak gözlerinden aşağıya geçmemişse عَصْفُورٌ , burnunun üzerini örtmüş fakat dudağına kadar ulaşmamışsa شَمْرَاخٌ , gözler hariç alnın tamamını kaplamışsa سَدْحَةٌ , yüzün tamamını kaplamasına rağmen gözlerin etrafı hala beyaz ise مُبْرَقٌ , göz ve dudakları da içine alacak şekilde yüzünün tamamını kaplamışsa مَغْرَبٌ denir (s.99).

4. İnsan ve hayvanların durumlarındaki birtakım değişiklikler ve geçirdikleri evreler için farklı sözcükler kullanıldığını belirtmiştir. Sünnet olmamış kişi için أَقْلَفٌ , hac görevini yerine getirmemiş kişi için صُرُورَةٌ , bekar kişi için مُتَّسِعٌ , tecrübesiz kişi için غُرٌّ dendiğini belirtmesi gibi (s.88). Keza doğumundan önce başlayıp belli bir yaşa gelinceye kadar insan yavrusu ile belli yaş aralığındaki deve yavrularına verilen isimleri şöyle açıklamıştır. Ana rahmindeki çocuğa جَنِينٌ , doğduğunda وَلِيدٌ , yedinci gününden önce صَدِيقٌ ,

annesini emmeye devam ettiği sürece رضيع , sütten kesildiğinde فطيم , emeklemeye ve yiyeceklerle beslenmeye başladığında دارج , boyu beş karış olduğunda خماسي , süt dişleri düştüğünde مفعور , düşen dişlerin yerine yenileri çıktığında متعرج , on yaş civarına geldiğinde مثرعرح , ergenlik çağına yaklaştığında مُراهق veya يافع , ergenliğe adım attığında خزور denir (s.114-115). Değişik yaşlardaki deve yavruları için kullanılan sözcükleri ise şu şekildedir: Yeni doğmuş olana سليل , bir yaşını henüz bitirmiş ve annesini emmeyi bırakmış olana فصیل , iki yaşındakine ابى مخاض , üç yaşındakine ابن لون , dört yaşma girip yük taşımaya veya binmeye elverişli hale gelene حق , beş yaşındakine جدح , altı yaşına girip dört ön diştten ikisini çıkarmış olana ثنى , yedi yaşında olup ön dişleriyle azı dişleri arasında bulunan ve rebaiye adı verilen dişleri çıkmış olana رباع , sekiz yaşındakine سدیس , dokuz yaşındakine بازل , on yaşındakine مُخلف عام denir. Ondan sonrakiler مخلف عامين şeklinde sıralanır (s.118-119).

5. Bazı kelimelerin biri hoş a giden, diğeri hoş a gitmeyen olmak üzere birbirine zıt iki anlamının bulunduğundan söz etmiştir. Örneğın الجموح kelimesinin biri başına buyruk, azgınlığından ötürü kontrol altına alınamayan, diğeri ise canlı ve atak olmak üzere iki anlamının bulunduğundan söz etmiştir. Buna göre birincisi hoş a giden, ikincisi ise gitmeyen anlamdır (s.195).

6. Varlıkların, özellikle de canlıların farklı şekillerdeki hareketleri için değişik sözcüklerin kullanıldığından bahsetmiştir. Kuşların farklı uçuş şekillerini anlatan şu sözcükler onlardandır. Kuş, henüz ayakları yerle temas halinde iken kanat çırpmaya başlamışsa دف , yere yakın bir mesafede uçuyorsa رفرف , yere yakın ve bir şeyin üzerine konacakmış gibi dönerek uçuyorsa جدف , gökyüzünün derinliklerinde süzülerek uçuyorsa حلق , kanatlarını yaymış bir vaziyette ancak hareket ettirmeden sakin bir şekilde uçuyorsa صف , soğuk bölgelerden sıcak bölgelere göç etmek üzere toplu halde uçuyorsa قطع denir (s.237).

7. Bazı varlıkların özelliklerini belirten sözcüklerin, aralarında ilişki kurularak örneğın benzetme yapılarak başka varlıklar için de kullanıldığına işaret etmiştir. Örneğın iri yapılı ata, heykele benzetilerek هیکل , bacakları ince ve boylu ata, kabuğı soyulmuş hurmaya benzetilerek مُشَدَّب , güçlü ve sağlam bünyeye sahip ata sert ve metin kayaya benzetilerek صَیْلَم dendiğini belirtmiştir (s.158).

8. Bazı kelimelerin sözlük ve terim anlamlarının birlikte kullanıldığından söz etmiştir. Örneğın حصاة sözcüğünün mesane ağrısı anlamına geldiğini

belirttikten sonra onun, taşlaşmış bir karışım olup mesanede ürer şeklinde tarif edildiğini belirtmiştir (s.158).

9. Anlamları açıklanan kelimeler çoğunlukla isim türündedir. Ancak sayısı isimler kadar olmasa da fiil türünde kelimeler de vardır. Fiiller genelde mazi ve malum yapıda olmakla birlikte bazen meçhul, bazen mazi-muzari bazen de mazi-muzari-emir yapılarda verilmiştir (s.83:237).

10. Konusuna uygun bir bab içinde yer alması gerekirken o bab içinde değil de bir başka bab içinde yer alan fasıl/fasıllara yer vermiştir. Ancak o fasılın/fasılların başka babın fasılları arasında yer almasının gerekçelerini açıklamadan geçmemiştir. Örneğin onuncu babın fasılları içinde yer alan Fasılun fi tafsili evsafi's-seneti's-şedideti'l-mahl (zorlu geçen yılın özelliklerinin açıklanması faslı) adlı faslı asıl babı olan sekizinci bab içinde değil de bu bab içinde verilmesinin gerekçesini, kuraklığın fakirliğe yol açan etkenlerin başında gelmesi olarak açıklamıştır (s.83).

11. Daha önce geçmiş olan konulara atıflarda bulunmuştur. Örneğin fiiller babında yer alan bir fasılda استفعل fiilinin anlamlarından birine örnek olarak verdiği استونق الجمل (erkek deve dişi deve gibi davrandı) cümlesinin daha önce geçmiş olan sinler (sin harfinin kullanıldığı yerler) faslında geçtiğine (s.240:24); انفعّل babının kullanıldığı yerler için de nunlar (nun harfinin kullanıldığı yerler) faslında geçtiğine işaret etmiştir (s.424:444).

12. Aynı anlama gelen kelimeleri bir arada ve arka arkaya vermiştir. شَرِه (yemeğe iştahı olan) (s.78), نَدَوَق ، تَلْمَط ، قَضِم (yemeği dişlerinin tamamıyla çiğneyerek yedi) kelimeleri gibi (s.178).

13. Birden fazla anlama gelen kelimelerin bu anlamlarını arka arkaya ve ayetlerden örnekler vererek açıklamıştır. Onlardan biri قَضَى fiili olup anlamları ve anlamlarıyla ilgili örnekler şöyledir:

a. اَحْتَم (belirledi; gerekli kıldı) ve اَتَمَّ (tamamladı). *Sonra* (ثم قضى ربك أجتّ). *Rabbin eceli tayin etti*)¹⁹

b. اَمَرَ (emretti). *Rabbin sadece kendisine ibadet etmenizi emretti*)²⁰ وقضى ربك ألا تعبدوا إلا إياه.

¹⁹ En'am:2.

²⁰ İsra:23.

c. أَعْلَمَ (bildirdi). وقضينا إلى بني إسرائيل في الكتاب. (Biz kitapta İsrail oğullarına bildirdik)²¹

d. لولا كلمة سبقت من ربك إلى أجل مسمى لقضي. (hükmedildi, karar verildi). (Eğer bir süreye kadar Rabbinden bir (erteleme) sözü geçmiş olmasaydı aralarında hemen hüküm verilirdi)²² (s.271-272).

14. Bir kısım kelimelerin müzekker ya da müennes kabul edilişlerine göre farklı anlamlara geldiğine işaret etmiştir. Örneğin درع kelimesi müzekker olması durumunda özel bir kadın giysisi, müennes olması durumunda da demirden yapılmış zırh veya kalkan anlamına geldiğini bildirmiştir (s.289).

15. Aralarında anlamca yakınlık bulunan kelimeleri bir arada vermiş, anlamlarındaki yakınlığa منها قَرِيب منه / منها قَرِيب sözcükleriyle işaret etmiştir. Örneğin korku ve felaket anında çıkarılan şiddetli sese صُرَاخ veya صَرَخَة dendiğini belirttikten sonra زَعْف ve صَلْفَة sözcüklerinin anlamlarının bunlara yakın olduğuna işaret etmiştir (s.248). Aynı anlamdaki kelimelerin aralarındaki anlam bütünlüğüne de كَذَبَ sözcüğü ile değinmiştir. Örneğin hac sezonu telbiyede sesi yükseltmek anlamına gelen عَجَّ kelimesine إِهْلَال kelimesini, gizli halleri hariç insanların açığındaki her türlü iş ve sözlerinde dışa vurdukları ses anlamına gelen حَرَاهِيَة kelimesine هَيْضَلَة kelimesini كَذَبَ sözcüğü ile bağlamıştır (s.248).

16. Bazı kelimelerin diğer dillerdeki anlamca karşılıklarını vermiş, diğer bir kısmının da kökenleri konusundaki rivayetlere ve görüşlere katılmadığını bildirmiştir. Örneğin her şeye müdahale etmek ve itirazda bulunmak anlamındaki أَكْرَبَتْ sözcüklerinin Farsça girip çıkma anlamına gelen أَكْرَبَتْ kelimesinin²³ bir izahı olduğunu başka dilcilerden nakletmiştir (s.183).

Kökenleri konusundaki görüşlere itirazda bulunduğu kelimelere gelince örneğin مَهْرَى (güneş rengine, sarı renkte giysi) ve سَامَ (gümüş, altın damarı, külçe altın)²⁴ kelimelerinin kökenleri konusunda bazı dilcilerden nakledilen görüşlere katılmadığını şu sözlerle ortaya koymuştur. تَوْبَ مَهْرَى tamlaması güneş rengine (sarıya) boyanmış giysi anlamına gelir. Eskiden Arapların ileri gelenleri güneş rengine sarıklar takarlardı, el-Ezheri, bu tür sarıklar Araplara Herat'tan geldiği için مَهْرَى dendiğini iddia etmiştir. Sanırım o, memleketine (Herat'a) olan düşkünlüğü sebebiyle böyle bir iddiada bulunmuş olmalı; hatta uydurmuş

²¹ İsra:4.

²² Şuara:14.

²³ Kelimenin doğru şekli geldi, hemen gitti anlamına gelen أَكْرَبَتْ biçimidir.

²⁴ سِيم aslı Farsça olup gümüş anlamındadır.

da olabilir. Keza el-İsfahani'nin سام kelimesinin سيم kelimesinden arapçalaştırıldığı iddiasında bulunduğunu söylemiştir. İbn. Faris bu görüşlere, bu ve benzeri sözcüklerin başka dillerden alındığı iddiası o dillerden Arapçaya çok miktarda sözcüğün girdiğine işaret etmek amacıyla ortaya atılmış iddialardır. Ayrıca o kişilerin memleketlerine olan aşırı düşkünlükleri bu tür iddiaları ortaya atmalarında önemli rol oynamıştır diyerek itirazda bulunmuştur (s.287-288).

17. Arapçanın diğer dillerle, özellikle de Farsça ile ortak özelliklerini tespit ettiğinde, bu konuda Araplar acemlerle müşterektir sözleriyle bu ortaklığa dikkat çekmiştir (s.453).

18. Kelimelerin izahında ayet, hadis, şiir, atasözü ve kıssalardan da yararlanmıştır. Örneğin الفرح kelimesinin anlamını açıklarken إن الله لا يحب الفرحين (Şüphesiz Allah şımaranları sevmez)²⁵ ayetini, المرح kelimesinin anlamını izahta da لا تمش في الأرض مرحاً (Yeryüzünde böbürlenerek yürüme)²⁶ ayetini örnek vermiştir (s.218). Öte yandan bazı kelimeler Kur'an'da geçtiği halde buna hiç değinmemiştir. الغور (dip, derinlik s.329) ve الحميم (kızgın su s.329) kelimeleri gibi²⁷. Bazılarının ise Kur'an'da geçtiğine قد نطق به القرآن cümlesiyle işaret etmiş, ancak sure adı ve ayet numarası belirtmemiştir. غثى (çok miktardaki su)²⁸ ve غساق (soğuk bozuk veya kötü kokulu su)²⁹ kelimeleri gibi (s.329-330).

19. Kelimelerin açıklamasında hadislerden de yararlanmıştır. Örneğin المؤمن هين لئن كالجمل الأنف إن قيد انتاد وإن tamlamasının anlamını açıklarken أنيخ على صخرة استنخ (Mü'nün, burnundan (burunluktan veya burnuna geçirilen halkadan) rahatsızlık duyan deve gibi yumuşak huylu kişidir. (O deve) çekildiğinde boyun eğer (çekildiği yere gider), bir kayanın üstüne dahi ihtırılmak istense oraya thar) hadisini örnek vermiş (s.165), ancak öncekilerde olduğu gibi bu hadisin de kaynağını belirtmemiştir.

20. Kelimelerin izahında atasözü, özlü sözler ve kalıp ifadelerden de yararlanmıştır. Örneğin حَظْوَة (bir kulaç uzunluğunda ok) kelimesinin anlamı ile ilgili olarak çoğu kere kötü fiil ve hareketleriyle bilinen birisinden nadiren de olsa bir iyilik görüldüğünde söylenen إحدى حظيات لقمان (Lokman'ın küçük

²⁵ Kasas:76.

²⁶ Lokman:18.

²⁷ الغور Kehf:41; Mülk:68; الحميم En'am:70; Yunus:4; Hac:19; Şuara:101...

²⁸ Cin:16.

²⁹ Nebe:25.

oklarından biri) atasözünü (s.297), **داء الشيخ أشدّ الأدواء** kelimesinin izahında (yaşlılık hastalığı hastalıkların en şiddetlisidir) (s.158), **مَرَجِع** (iyileşip eski sağlığına kavuşan kişi) kelimesinin izahında da **إن الشيخ يمرض يوما فلا يرجع شهرا** (yaşlı kimse bir günde hastalanır (ancak) bir ayda dönemez (sağlığına kavuşamaz) cümlelerini örnek vermiştir (s.168).

21. Bazı atasözlerinin ortaya çıkış öykülerine de yer vermiştir. Örneğin **ibnütak (ابن طبق)** adı verilen bir yılının bazı özelliklerini sıraladıktan sonra onunla ilgili bir de atasözü nakletmiştir. İbnütak, altı gün uyuyup yedinci gün uyanan, nefesinin yettiği her canlıyı anında hareketsiz bırakarak ölümüne sebep olan sarı renkte bir yıldır. Uyurken altın burma bir bilezik gibi göründüğünden yanındaki birinin eline alması durumunda yere düşüp ölmesi bir olur. Bu nedenle aniden yere düşüp ölenlere veya kendilerine ani ölüm gelenlere Araplar **إحدى بنات طبق** (ona ibnütaklardan biri dokundu) demişler ve bu söz daha sonra atasözü haline gelmiştir (s.205).

22. Bazı sözcüklerin anlamlarını açıklarken tarihi olay ve kıssalardan da yararlanmış. Örneğin iki dudağın birbirine kavuşmaması anlamına gelen **جَلَعَ** kelimesinin anlamını açıklarken şu kıssayı nakletmiştir. Abbasi halifelerinden Mehdi'nin oğlu Musa el-Hadi'nin dudakları kavuşmuyordu. Babası ona bir görevli tutarak sürekli ondan **موسى أطبق** (Musa (dudaklarını) kapat) cümlesini tekrarlamasını istemiş, daha sonra bu söz onun lakabı haline gelmiştir (s.135). **النبيذ** (elindeki bir şeyi ön ya da arka tarafa atmak, fırlatmak) sözcüğünün anlamı ile ilgili olarak da Horasan valisi Kuteybe b. Müslim'in (96/714) şu sözünü nakletmiştir. **من كان في بده شئ من مال عبدالله بن أبي خازم فلينبذه فان كان في فيه فلينفطه فان كان في صدره فلينفته** (Kimin elinde Abdullah b. Ebi Hazım'a (72/691)³⁰ ait bir mal varsa onu atsin, ağzında ise tükürsün, göğsünde (içinde) ise üfleyip dışarı çıkarsın) (s.243).

23. Kelimelerin izahında Arapça deyimlerden de yararlanmıştır. Örneğin meclisteki sergi anlamına gelen **جلس** kelimesini açıklarken Arapların, evinden hiç çıkmayan kişi için söyledikleri **فلان جلس بيته** deyimini örnek vermiştir (s.292).

24. Kelimelerin anlamlarını açıklamada Arap şiirinden azami ölçüde yararlanmış. (s.23;24;50;56;73;98;114;128;143;157...).

³⁰ Herat ve Serahs'ı fethedip Horasan'da valilik yapan bir kumandandır. Sahabeden olduğu söylenir. Mekke'de halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr'e biat etmiş ve öldürülünceye kadar onun Horasan valisi olarak kalmıştır (TDV Ansiklopedisi, I,106).

25. Bazı çoğul kelimelerin tekilerini, tekilerin de çoğullarını aynı yerde birlikte vermiştir. Çoğul olan اللين (öbek hariç hurma ağacındaki her şey) sözcüğünün tekili اللية kelimesi ile tekil yapıdaki الجارح kelimesinin çoğulu الجوارح kelimesini aynı yerde birlikte vermesi gibi (s.22).

25. Daha anlaşılır hale gelmesini sağlamak veya farklı cümlelerde kullanıldığı zaman kazandığı anlamları gösterebilmek amacıyla bazı sözcükleri değişik cümlelerde kullanmıştır. هاج الفحل (aygır çiftleşmek için heyecanlandı, harekete geçti), هاجت الفتنة (fitne çıktı), هاج به الدم (kan tazyikli aktı), هاجت الحرب (harp patlak verdi), هاج التمر بين القوم (toplum arasında kötülük çıktı), هاجت الرياح (şiddetli rüzgar çıktı) cümleleri gibi (s.28-29).

26. Birinci bölümün yirmi dokuzuncu babını Arapça ile Farsçayı karşılaştırmaya ayırmış ve şu fasıllara yer vermiştir: Farçası unutulmuş Arapçası kullanılmakta olan kelimeler, çoğunlukla Farsça karşılığı bulunmayan ya da zor bulunan Arapça kelimeler, Farsçada bulunup Arapçada bulunmaması sebebiyle Arapların arapçalaştırarak almak zorunda kaldıkları kelimeler, Arapçaya geçmiş Rumca kökenli kelimeler (s.357-364).

Ayrıca yer yer başka bablar içindeki bazı kelimelerin arapçalaştırıldığından söz etmiş, ancak hangi dilden/dillerden arapçalaştırıldığına değinmemiştir (s.52).

27. Araplar arasında yaygın olan birtakım adetlere de dikkat çekmiştir. Kaşların arasının ayırık olmasının Araplarca iyi karşılandığını, bitişik olmasının ise iyi karşılanmadığını ifade etmesi gibi (s.112). Keza Arapların eskiden sonuncusu erkek olmak koşuluyla beş yavru dünyaya getiren bir dişi devenin kulağını yarıp serbest bıraktıklarını ve ona binmediklerini, kesmediklerini, yemeden içmeden menetmediklerini, bu devenin dilediği yere gidip dilediği şekilde otladığını belirtmiştir (s.279).

Görüldüğü üzere her iki eserin de içeriği, konusu dillerin tamamı olan günümüz fıkhlugalarından tamamen farklıdır. Bu iki eserin müellifi Arap diline yoğunlaşmış, bu dilin doğuşu, gelişmesi, yayılması, bazı kullanım şekilleri gibi konuların yanı sıra bir kısım önemli dil, edebi sanatlar ve gramer kurallarının tespitine ağırlık vermişlerdir. Ancak, Arap dilini bu yönleriyle onlardan daha detaylı şekilde ele alan başka dilcilerin bulunduğunu çalışmamızın başında belirtmiştik.